

»Zadnji graščaki«

Konec januarja leta 1959 je padel eden zadnjih spomenikov, graščina na Javorniku oziroma v Trebežu, ki nas je poleg plavža, kolperna in ostalih obratov spominjal na bogato fužinarsko tradicijo pridobivanja železa in jekla na Javorniku. Prav železarstvo je najbolj vplivalo na razvoj Javornika, kamor so zaradi vodnega vira potoka Javornika kasneje preselili vse valjarne in postavili tudi druge predelovalne obrate. In prav ti novi obrati so bili ne samo znanilci razvoja, ampak tudi vzrok za rušenje nerentabilnih ostalin fužinarstva ne glede na njihovo zgodovinsko in spomeniško vrednost.

Mogočno graščino so davnega leta 1630 zgradili Pasarelliji s Koroške, ki so 1616. leta postali lastniki javorniških fužin in rudnikov v Javorniškem Rovtu ter pod Belščico. Isti fužinarji so leta 1647 zgradili tudi pristavo, mogočno stavbo v Javorniškem Rovtu za potrebe rudniških nadzornikov. Bakrorez javorniške graščine je objavil Valvasor v svoji Slavi vojvodine Kranjske. Lastniki graščine, železarskih obratov in rudnikov so se v nadaljnjih desetletjih večkrat menjali. Leta 1752 jih je odkupila znamenita družina Zois, ki jih je imela v lasti vse do 1869, ko je kot delničar vstopila v novoustanovljeno Kranjsko industrijsko družbo (KID). KID je nato upravljala s celotnim posestvom vse do konca druge svetovne vojne. Zadnjega ravnatelja KID Carla Noota, ki je stanoval v graščini, pa se nekateri še spominjajo. Med njimi je Hilda Zidar, ki mi je pripovedovala: »Med vojno sem obiskovala osnovno šolo na Koroški Beli in moja sošolka je bila Marina – Pika Noot, vnukinja Carla Noota. Stanovali so v graščini v Trebežu. Ker ji je učenje delalo preglavice, me je učiteljica Katte Ferstel zadolžila, da ji pomagam. Zato sem bila večkrat pri njej v graščini. V spominu mi je ostalo njihovo čudovito božično drevo. Peljala me je v svojo sobo, kjer sva se igrali z njenimi igračkami, pa tudi malo učili. Takrat sem si lahko ogledala graščino znotraj in zunaj in v vsej njeni veličini, saj je bila obdana s čudovitimi parki, urejenim vrtom, igriščem za tenis, v garaži pa je bilo tudi nekaj avtomobilov. V graščino me je pot zanesla tudi po vojni.« Jožica Piber je povedala: »Stanovali smo za gradom v manjši grajski hišici, kjer so stanovali tudi drugi grajski delavci, vrtnarji in služkinje. Carl Noot je v graščini živel s hčerko in vnukinjo Pikico. Žena in druge hčere pa so obiskovale graščino le občasno za počitnice. V najlepšem spominu mi je ostal velikonočni čas, ko so se gospodinje z dobrotami v košarah zbrale ob blagoslovu pri grajski kapelici.

Dobrote so bile različne, a grajskih je bilo največ. Med vojno pa so na dan istega praznika na dvorišču gasilnega doma delili za zajtrk polento, ki je predstavljala spet največjo dobroto v takratnih razmerah.«

Graščino so po koncu druge svetovne vojne poselili z družinami železarskih delavcev. Ves tisti prvotni graščinski blišč je sicer izginil, a na novo naseljene družine so si ustvarile svojega, morda bolj prijaznega in domačega. Novi stanovalci graščine so postali družine in posamezniki z naslednjimi priimki: Peternel, Bevc, Bizjak, Rožič, Koman, Lanšček, Gluhič, Kalanj, Papež, Piber, Dolenc in Zidar; v ostalih grajskih stavbah pa še: Papež, Žagar, Brumat, Barbarin in Prešeren. Nekateri priimki se ponavljajo, ker so se družine selile in prazne prostore so spet zasedle druge čakajoče družine. Tudi od predstavnikov teh družin sem pridobil nekaj pričevanj. Hilda Zidar: »Kakšna ironija, kot osnovnošolka v graščini, kot hči Rožičeve družine v graščini, tu se je rodila naša najmlajša sestra, v graščini sem odrasla in se v njej tudi poročila.« Ruža Rožič: »V graščini nas je bilo kar 14 otrok, v ostalih predelih Trebeža pa vsaj še dvakrat toliko. Zato ni bil problem najti družbo vrstnikov, za nekatere igre so nas pa tudi »ta veliki« sprejeli medse. Najbolj me je navduševala grajska okolica, park pred glavnim vhodom, kostanjev drevored čez poljano, ki je bila v maju bela od narcis, žlahtni iglavci, pa okrasno grmovje – glicinija, ki se je vzpenjala čez balkon graščine, razkošno cvetela in dišala, kakšna njena vitica pa je poleti našla pot celo v sobo. Za igranje nam je bilo na razpolago tudi teniško igrišče, predvsem za med dvema ognjema, saj za tenis nismo imeli loparjev. Z igro »zemljo krast« smo se izpopolnjevali v zemljepisu. Lesen paviljon na dvorišču, ki mu je čas že odvezel nekaj dostojanstva, pa je bil naš kvartaški klub. Ob deževnih dnevih smo raziskovali graščinsko podstrešje, kjer smo v enem od stolpov postavili mizo za ping-pong, v drugem pa uredili zalogo kostumov in kulis. Uprizarjali smo prave igre in pobirali vstopnino, a ker je bila Hilda dobrega srca, je spustila kakšnega tudi brez karte. Ivko Dolenc: »Ker je bilo treba graščino čim bolj poseliti, je bila zanimiva tudi razporeditev v posamezne prostore. Naša družina je imela kuhinjo v Fricovi sobi v drugem nadstropju, sobo z edinim balkonom pa v prvem nadstropju. Stranišče in voda sta bila v vmesnem prostoru. Ker so bili visoki stropi, smo morali biti pravi akrobati pri menjavi žarnic, saj si moral podstaviti kar dve mizi in še stol. Za ogrevanje visokih sob pa je bilo potrebnih dosti drv.« Sogovornik Jože Bizjak pa: »Spominjam se parka za gradom, kjer bi lahko uredili čudovit športni park in za tribune uporabili

kar naravno, na eni strani Stražo, glavna tribuna pa bi bil Kozjek. A šalo na stran. Pod gradom je bil gradbeni center z zidarji in tišlarji (mizarji) tedanje KID. Od njih sem dobival lesene odpadke za kurjavo in v zameno sem jim moral iz trgovine pri Žvabu prinašati malico in cigarete. Tudi pri gradnji obrata za pridobivanje generatorskega plina je prišlo do večje količine odpadnega lesa, ki so ga vodilni želeli porabiti zase, a so jih zaposleni prehiteli in nahecali nas otroke, da ga skrijemo. Sledila je prava racija in preiskava nadzornikov in policije, a lesa niso našli. Otroci smo ga ponoči skrili na podstrešje graščine, tako da niti starši niso izvedeli.« Za igranje ping-ponga na podstrešju oziroma za nakup žogic smo bili zadolženi fantiči. A kako do denarja? Opazili smo, da so tovarniški vzdrževalci stare električne kable zažigali, da bi izločili bakreno žico in jo oddajali na odpad. Svinec od kablov, ki je ostal na pogorišču, smo otroci pobrali in ga odnesli na Kozjek, kjer smo ga pretopili in ulili v poseben kalup v obliki ovčke in težak okrog 15 kg. Nato smo ga pobarvali in odpeljali na odpad. Vse to smo uredili tako, da ne bi vedeli, da smo ga dobili v tovarni in bi nam ga zato zaplenili. Z izkupičkom smo kupili žogice, mrežice in loparje za namizni tenis. Pa se vrnimo v začetek januarja leta 1959, ko so morale družine na hitro zapustiti graščino in se preseliti na Koroško Belo. Že proti koncu meseca so zabrnili stroji, zapel je dinamit in zadnji spomenik javorniškega fužinarstva je izginil. Nekaj njegovega materiala so porabili za izgradnjo planinske koč v Krmi. Graščina se je morala umakniti širitvi valjarniških obratov. Spomini nanjo pa s temi zadnjimi delavskimi »graščaki« še živijo.

Javorniška graščina okoli leta 1940 (last Pavel Smolej)

*Rušenje graščine leta 1959
(fototeka Gornjesavskega muzeja
Jesenice)*